

Я. В. Мотенко

ДЕЗЕРТИРСТВО ЯК ФОРМА ОПОРУ СЕЛЯНСТВА ХАРКІВЩИНИ (1918–1921 рр.)

Тривалий час поза увагою вітчизняної історичної науки залишалося регіональне дослідження дезертирства, як одного з явищ громадянської війни 1918–1921 рр. Зокрема, ґрунтовного вивчення потребує проблема дезертирства в Харківській губернії, оскільки, таким чином, для дослідника відкривається широкий діапазон вивчення реакції народних мас на бурхливі соціально-політичні перетворення, які переживало тодішнє суспільство.

У пропонованій статті ставиться мета розкрити зв'язок дезертирства з селянським рухом в краї та з'ясувати міру їх взаємовпливу. Використана джерельна база містить спеціальні військово-історичні видання, спогади учасників подій 1918–1921 рр., монографічну літературу. Серед них, найбільш цінними для даної наукової розвідки виявилися праці В.О.Антонова-Овсієнка /1/, М.О.Скрипника /2/, Г.В.Клунного /3/, Х.Г.Раковського /4/, В.І.Семененка /5/ та Є.Сіваченка /6/. Однак висвітлення проблеми дезертирства в працях вищезгаданих авторів є поверховим і недостатньо конкретним. Тому для роботи над цим питанням виявилось необхідним залучення матеріалів Державного архіву Харківської області.

Джерела свідчать про те, що глобальний внутрішньодержавний конфлікт у 1918 році не викликав мілітаристських настроїв серед селянських мас Харківської губернії. Епіцентр збройного конфлікту – місто залишалося для сільського соціуму чужерідним середовищем, а отже здатним викликати відповідний резонанс лише зачепивши інтереси селянина.

Тому відповіддю селянства на заклик розпочати громадянську війну, кинутий в маси 6 березня 1917 року Харківським Комітетом більшовиків [7, с. 18], став самовільний розподіл поміщицьких земель і нищівний грабунок

маєтків в губернії протягом грудня 1917 р. – січня 1918 р. [8, с. 141-142]. Але коли почався наступ військових частин УНР та Німеччини і Народний Секретаріат Української Радянської Республіки в березні 1918 р. оголосив мобілізацію чоловічого населення віком з 18 до 37 років [9, с. 41], селянство не виявило бажання вступати до лав Червоної армії [8, с. 154]. Евакуаційні заходи уряду Донецько-Криворізької республіки у березні-квітні 1918 р. [8, с. 152-154], змушували селянина оцінювати ситуацію передусім з точки зору особистої вигоди: навіщо йому ризикувати життям заради тимчасового режиму, який скоро мусить поступитися місцем сильнішому? За оцінками М.О.Скрипника радянська влада на Харківщині мала для організації збройних сил 4-5 місяців [2, с. 89], однак за цей час вона так і не спромоглася створити військово-адміністративний апарат на місцях [9, с. 41]. Тим більше було у сільського обивателя підстав ігнорувати військову повинність. Характеризуючи цей період у своїй праці “Начерк історії пролетарської революції на Україні” М.О.Скрипник був змушений констатувати: “Єдиною силою нашою були робочі червоногвардійські загони та деякі військові частини з демобілізованих фронтових військ” [2, с. 89].

Наступним зазнав поразки у спробі запровадити загальнообов’язкову повинність уряд гетьмана П.П.Скоропадського. Згідно виданого гетьманом наказу від 8 листопада 1918 р. і одночасно затвердженого Радою міністрів Української держави Статуту військової повинності, мав відбутися достроковий призов юнаків віком від 19 років [10, с. 54]. Однак в Харківській губернії успішної мобілізації годі було чекати. Незадоволення селянства аграрною політикою гетьмана і присутністю німецьких військ [11, с. 33-34] зумовило становище, охарактеризоване Харківським губернським старостою, “як дуже тривожне” [12, с. 14]. З цих причин закон про достроковий призов новобранців практично не діяв. Юнаки не ставали на військовий облік й ухилялися від запису до війська [10, с. 56].

Проте, розглядаючи дезертирство, як один з засобів виявлення селянством Харківщини невдоволення внутрішньо-економічним курсом Української держави, потрібно зазначити, що з аналогічною проблемою в краї зустрілися і повстанські загони. Так, наприклад, у серпні 1918 р. повстанські загони з Київщини, що знаходилися в опозиції до режиму Гетьманату здійснивши рейд по території Харківської губернії не зустріли підтримки з боку місцевого селянства [13, с. 4-5]. Подекуди повстанські загони навіть вдавалися до примусової мобілізації [13, с. 4-5]. Певна річ, хліборобське населення наприкінці літа більше опікувалося майбутнім урожаєм аніж збройною боротьбою. Подібна ситуація спостерігалася в краї й у 1920 р., коли селяни Куп'янського повіту повідомили повітовий ревком про те, що з'являться до призовних дільниць лише після закінчення сівби [14].

Отже, можна зробити висновок про суттєвий вплив на масовість дезертирства серед селянства не лише економічної політики влади, а й необхідності проведення сезонно-польових робіт.

Чинником, що спричинив нову хвилю дезертирства стало запровадження в регіоні політики воєнного комунізму згідно резолюції III з'їзду КП(б)У від 5 березня 1919 р. [15, с. 108]. Опір з боку селянства зустріла не лише спроба одержавлення аграрного сектору, а й запровадження загальної військової повинності згідно декрету Раднаркому УСРР від 14 березня 1919 р. [16]. У своїй праці "Записки о гражданской войне" В.О.Антонов-Овсієнко зазначає, що оголошена 15 березня 1919 р. мобілізація чоловічого населення 1896–1897 р.р. народження у Сумському, Охтирському, Богодухівському, Харківському, Зміївському, Валківському, Лебединському повітах була продовжена до 1 квітня 1919 р., внаслідок неявки військовозобов'язаних [1, с. 133]. Весною 1919 р. на Харківщині було зареєстровано 271478 військовозобов'язаних, але вдалося мобілізувати лише 27300 чоловік [5, с. 166]. Пізніше голова Рад наркому УСРР Х.Г.Раковський вбачав головну причину дезертирства у

відсутності” міцного й потрібного зв’язку між робітниками й селянами з одного боку і Радянською державою – з другого”[4, с. 95].

Значно гіршими виявилися стосунки селянських мас Харківщини з владними структурами режиму Особливої наради при штабі генерал-лейтенанта А.І.Денікіна. Масові повстання хліборобського населення в краї засвідчили його негативне ставлення до спроби відновлення поміщицького землеволодіння [12, с. 181]. Істотне погравлення повстанського руху у регіоні викликало проведення Добровольчою армією мобілізації чоловічого населення віком з 16 до 48 років [11, с. 149]. Документи свідчать, що вже на початку липня 1919 р. дезертири почали об’єднуватися у великі загони і активно протидіяти каральним загонам денікінців [11, с. 142]. Застосування останніми репресій щодо родичів дезертирів не принесло очікуваного результату [17, с. 298]. Натомість селяни продовжували уникати чергових мобілізацій у жовтні-листопаді 1919 р. [18, с. 164, 165, 171]. Саме в цей час в південно-східній частині Харківської губернії (Зміївський, Ізюмський, Куп’янський повіти) з’являються махновські загони Каменєва, Сироватського, Сови, Івасюка, котрі успішно поповнювали свої формування місцевими дезертирами [6, с. 20-21].

Вивчення архівних матеріалів переконує в тому, що радянська влада також не змогла впоратися з проблемою дезертирства силовими методами. На початку 1920 р. в повітових і волосних відділах соціального забезпечення встановлювалися скриньки для письмових доносів на дезертирів [19], майно дезертирів і їх укривачів конфісковувалося [20], їхні сім’ї позбавлялися пайка і земельних наділів [21]. Але у 1920 р. неявка на мобілізаційні пункти в Харківській губернії сягала 33% [6, с. 20]. По-перше, селяни не бажали брати участь у радянсько-польській війні. Адже Х.Г.Раковський не дарма зазначав, що навіть пробільшовицьки налаштований червоноармієць добре воював лише біля рідних місць, а опинившись далеко від них він найчастіше ставав дезертиром [4, с. 95]. По-друге, селянин вважав доцільнішим чинити опір продзагонам ніж

воювати за владу, котра продовжувала практикувати ненависні йому воєнно-комуністичні заходи [6, с. 18-20].

Хвиля дезертирства пішла на спад тільки після завершення крупно масштабних бойових дій у листопаді 1920 р. Зникла потреба турбувати селянські громади частими мобілізаціями, у травні 1921 р. в губернії була оголошена амністія [22], що дозволяла повернутися до мирного життя багатьом повстанцям. Впровадження в Харківській губернії влітку 1921 р. елементів нової економічної політики зумовило занепад повстанського руху.

Таким чином, ми приходимо до висновку про те, що дезертирство було одним з найбільш помітних суспільних процесів на теренах Харківської губернії у 1918–1921 р.р. Його характерними ознаками були: 1) масовість; 2) залежність активності від господарчих чинників, інтенсивності бойових дій і близькості лінії фронту; 3) тісний взаємозв'язок з місцевим селянським рухом. Не знайшовши повного задоволення своїх потреб у економічних програмах воюючих сторін селянство стало на шлях опору, однією з форм якого стало дезертирство. Перетворення селянського руху Харківської губернії на збройну форму самозахисту, як крайнє радикального засобу реагування на спроби ущемити інтереси селянства зумовило ситуацію, за якої у 1919–1920 р.р. дезертири стали головним джерелом поповнення повстанських загонів у краї. Історія взаємин селянства Харківщини з різними військово-політичними режимами протягом 1918–1921 р.р. довела неефективність силових методів вирішення проблеми дезертирства. Значно дієвішим у її ліквідації виявилось врегулювання стосунків держави і хліборобського населення шляхом наділення селян землею, визнання чинності товарно-грошових відносин і проголошення амністії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне : в 4 т. / Государственное военное издательство. – М., 1933. – Т. 4. – 343 с.

2. Скрипник М.О. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 76-115.
3. Клуний Г.В. В боротьбі за селянство. Земельні закони контрреволюційних урядів за час революції на Україні // Червоний шлях. – 1926. – № 4. – С. 90-114.
4. Раковський Х. П'ять років Української Радянської влади. (Промова тов. Х.Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської Міськради від 16 липня ц.р.) // Червоний шлях. – 1923. – № 4-5. – С. 88-106.
5. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 роки). – Х. : Основа, 1995. – 400 с.
6. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 5. – Х. : Око, 1995. – С. 18-28.
7. Эрдэ Д. Годы бури и натиска. Книга первая. На Левобережье. 1917. – Х. : Государственное Издательство Украины, 1923. – 117 с.
8. Семененко В.І. Над Харківщиною – революції тайфун // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С. 173-180.
9. Щусь О. Воєнна єдність трудящих Росії та України (1918-1919 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 10. – С. 37-48.
10. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / ред. М.Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
11. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918–1920г.г. Сборник документов и материалов. – Х. : Прапор, 1973. – 321 с.
12. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні. 1918-1921. – К. : Наукова думка, 1992. – 368 с.
13. Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – № 8. – С. 4-5.
14. ДАХО. ФР.-202. Оп .2 . Спр. 15 .Арк. 116

15. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. – К., 1962. – 452с
16. ДАХО.Ф.Р.-89.Оп.1.Спр. 21. Арк. 50 зв.
17. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М. : Наука, 1966. – 454 с.
18. Куличенко М.И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920). – Х. : ХГУ, 1966. – 246 с.
19. ДАХО.Ф.Р.-460.Оп.1.Спр.53. Арк .26.
20. Там же. Арк. 58.
21. Там же. Арк. 125.
22. ДАХО.Ф.Р.-89.Оп.1. Спр. 347. Арк. 46.